Литература

Гарипова, Ф.Г. Татарстан гидронимнары сүзлеге. Беренче китап / Ф.Г. Гарипова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984, – 224 б.

Гарипова, Ф.Г. Татарстан гидронимнары сүзлеге. Икенче китап / Ф.Г. Гарипова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. – 352 б.

Гарипова, Ф.Г. Татарстан микротопонимнары сүзлеге. Беренче китап / Ф.Г. Гарипова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1992. – 140 б.

Гарипова, Ф.Г. Татарстан микротопонимнары сүзлеге. Икенче китап / Ф.Г. Гарипова. – Тат. кит. нәшр., 1993. – 140 б.

Муллонен, И.И. Топонимия Заонежья: словарь с историко-культурными комментариями / И.И. Муллонен– Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2008. – 242 с.

Муллонен, И.И. Топонимия Присвирья: проблемы этноязыкового контактирования / И.И. Муллонен. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2002. – 356 с.

Хисамова Фәһимә Миргалиевна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИСЕМДӘ КИЛЕШ КАТЕГОРИЯСЕ (ТАРИХИ АСПЕКТ)

Статья является составной частью монографического труда автора по исторической грамматике татарского языка, подготовленного к печати. В статье на основе анализа функционирования падежных форм в современном татарском литературном языке, а также в говорах всех диалектов татарского языка (средний диалект, западный диалект – мишарские говоры, а также диалекты сибирских татар) автор приходит к выводу, что в татарском языке, как в литературном языке, также и во всех говорах преобладают кыпчакские формы склонения. Огузский же тип отражается в основном, в притяжательным склонении, во всех трех диалектах, но она присуща по сути лишь отдельным падежным формам.

Ключевые слова: *падеж, имя существительное, татарский язык, категоря падежа.*

The article is an integral part of the monographic author's work in historical grammar of the Tatar language, prepared for printing. The author concludes that kypchak declination formspredominate in the Tatar language as a literary language, and also in all dialects on the basis of analysing the functioning of case forms in the modern Tatar literary language, as well as in the dialects of all dialects of Tatar language (intermediate dialect, a dialect of the West-mishar dialects, as well as dialects of Siberian Tatar). Oguz type is reflected mainly in the possesive decline, all three dialects, but it is inherent in fact only a few case forms.

Key words: *case, noun, the Tatar language, case category.*

Килешләр белән төрләнү төрки телләрдә бик борынгыдан килгән грамматик категория булуга карамастан, төрки телләрдә исемнең килешләр белән төрләнешендә аермалыклар зур түгел. Хәзерге барлык төрки телләр өчен диярлек, мәсәлән, алты килештән торган төрләнеш парадигмасы хас, һәм андагы килешләрнең һәркайсы борынгы төрки нигез телдән үк килә, ягъни борынгы төрки нигез телгә реконструкцияләнә [Бу турыда тулырак: СИГТЯ. Морфология... – 28-140 б.].

Хәзерге төрки телләрдә килешләр кулланылышындагы аермалыклар нигездә аерым килеш кушымчаларының фоно-морфологик вариантларына гына кайтып кала.

Төрки телләрдә, билгеле булганча, килешләрнең кулланылыш ягыннан ике төре бар: а) **тартымсыз** төрләнеш; б) **тартымлы** төрләнеш. Тартымсыз төрләнештә килеш кушымчалары турыдан-туры сүз нигезенә ялгана: *китап-ның, китап-ка, китап-ны* һ.б. Тартымлы төрләнештә исә килеш кушымчалары тартымлы сүзформага, ягъни тартым кушымчаларыннан соң ялгана: *китаб-ым-ның, китаб-ым-а, китаб-ым-ны* һ.б. Шуңа бәйле рәвештә тел тарихы фәнендә һәр ике төрләнештәге структур үзенчәлекләр һәм аларның формалашу тарихы аерып карала. Тартымсыз төрләнештә килешләр белән төрләнешнең ике структур тибы урын ала: а) **угыз** төрләнеше; б) **кыпчак** төрләнеше.

Угыз төрләнеше системалы рәвештә төрек, әзәрбәйҗан, гагауз, төрекмән телләрендә, кырым татарлары теленең көньяк диалектларында, һәм өлешчә чуаш телендә чагылыш таба. Әлеге төрләнештә өч килештә, ягъни иялек, төшем, юнәлеш килешләрендә килгән һәм тартык авазга тәмамланган исемнәргә сузык авазга башланган, яисә сузык аваздан торган кушымчалар ялгана. Мәсәлән:

хәзерге **төрек** телендә:	**татар** телендә:
И.к. kitab-in, ev-in	китап-ның, өй-нең
Т.к. kitab-i, ev-i	китап-ны, өй-не
Ю.к. kitab-a, ev-e	китап-ка, өй-гә

Килеш кушымчаларындагы әлеге үзенчәлек бу телләрдә I, II затларда тартымлы төрләнештә дә чагылыш таба:

төрек телендә	татар телендә
I – затта	
И.к. kitab-im-in	китаб-ым-ның
Т.к. kitab-im- i	китаб-ым-ны
Ю.к. kitab-im-a	китаб-ым-а
II – затта	
И.к. kitab-in-in	китаб-ың-ның
Т.к. kitab-in- i	китаб-ың-ны
Ю.к. kitab-in-a	китаб-ың-а

Кыпчак төрләнеше – төрки телләр арасында иң киң таралган төрләнеш тибы, һәм ул тартымлы, шулай ук тартымсыз төрләнештә татар, башкорт, каракалпак, казах, кыргыз, нугай, алтай, караим телләрендә, кырым татарларының төньяк диалектларында гамәлдә йөри. Тартымсыз исемнәргә бу төрләнештә, сузыкка яки тартыкка тәмамлануына бәйсез рәвештә, һәрчак тартык авазга башланган кушымчалар ялгана. Мәсәлән, татар телендә: *урман-ның, дала-ның, урман-га, дала-га, урман-ны, дала-ны* һ.б. Тартымлы төрләнештә татар телендә исә килеш кушымчаларында тартымсыз төрләнештәге система беркадәр үзгәрә, һәм бу очракта төрле затта килгән исемнәргә һәм кыпчак төрләнеше өчен һәм угыз төрләнеше өчен хас кушымчалар ялгана.

I-II – зат тартымлы исемнәргә, мәсәлән, **юнәлеш** килешендә сузык аваздан торган *–а/-ә* кушымчасы ялгана: *китаб-ым-а, дәфтәр-ем-ә, китаб-ың-а, дәфтәр-ең-ә;*

III – зат тартым кушымчасы алган исемнәрдә өстәмә тартык *-п* (н) авазы өстәлә һәм **юнәлеш** килешендә тартымсыз төрләнештәге *-га/-гә* аффиксы урынына, сузык аваздан торган *-а/-ә* кушымчасы ялгана (угыз варианты) мәсәлән, *китаб-ы, катаб-ы-ның, китаб-ы-н-а* һ.б. Карачай балкар, комык телләрендә шулай ук төшем килеше *(-i-n-i – ы-н-ы)* рәвешендә формалаша*: kitab-i-n-i* (татар телендә: китаб-ын). Төшем килешенең әлеге формасы сирәк кенә татар телендә дә чагылыш таба. Мәсәлән, Тукайда: *Хәйләсене әкрен-әкрен китерәдер көйгә ул.*

Тарихи морфология буенча хезмәтләрдә шулай ук килешләр белән төрләнешнең **кыпчак-уйгыр** һәм **карлык** төрләнешләре аерып карала. Бу төрләнеш типларында структур үзенчәлекләр нигездә тартымлы төрләнешкә карый. Кыпчак-уйгыр төрләнешендә III – зат тартымлы исемнәрдә, тартымсыз исемнәрдәге кебек үк, барлык килеш кушымчалары тартык авазга башлана. Аерым алганда, юнәлеш килешендә, *-а/-ә* кушымчасы түгел, *ә –га/-гә* кушымчасы ялгана, ягъни бу килеш татар телендәгечә *китаб-ы-н-а* дип түгел, *китаб-ы-н(ң)-га* рәвешендә формалаша. Карлык төрләнешендә исә III –зат тартымлы исемнәрдә килеш кушымчалары турыдан-туры тартым кушымчаларыннан соң ялгана, ягъни башка төрләнешләрдә урын алаган *–п* -(н) элементы бу төрләнештә чагылыш тапмый, урынара килешләрдә исә тартымсыз төрләнештәге кушымчалар килә: *kirab-i-dan* (китабыннан), *kirab-i-da* (китабында) һ.б.

Күпчелек төрки телләрдә III – зат тартымлы исемнәр төрләнешендә өстәмә рәвештә урын алган *–п* (н) элементын аңлатуга галимнәр төрлечәрәк якын киләләр.

Тарихи грамматика буенча элеккерәк чор хезмәтләрдә тартым кушымчасы һәм килеш кушымчалары арасындагы *–п* (н) авазы (*китаб-ы-н-да*, *дәфтәр-е-н-нән* һ.б.) мәгънәгә бәйсез, ягъни кушымчаларны тоташтыручы интерфиксаль аваз дип билгеләнә иде. Соңгы чор хезмәтләрдә исә

тикшеренүчеләр әлеге авазны төрләнешнең тартымлы булуына ишарә итә торган махсус күрсәткеч, ягъни үзенчәлекле «тартым кушымчасы» дип карау ягында торалар. Бу очракта алар шулай ук А.Н. Кононов фикеренә дә нигезләнәләр. *«–n* - здесь единственный показатель, сигнализирующий о том, что мы имеем дело со склонением имен снабженных аффикском принадлежности 3-го лица. Исходя из грамматической значимости вставного – *n*- и в соответствии с его граматической трактовкой, которую дает А.Н. Кононов (1980, 151, 153, 164) мы именуем этот *–n*- «посессивным». [Сравнительно-историческая, 1988: 33].

Хәзерге татар әдәби телендә исемнәрнең килешләр белән төрләнеше күбрәк алдагы бүлектә шәрехләнгән кыпчак төрләнешенә карый, бары тик тартымсыз төрләнештә һәм сузыкка, һәм тартыкка тәмамланган исемнәргә тартык авазга башланган кушымчалар ялгана: *урман-ның, дала-ның; урман-га, дала-га, урман-ны, дала-ны; урман-нан, дала-дан; урман-да, дала-да*.

Шул ук вакытта I, II зат тартым кушымчаларын алган исемнәрдә бары бер килештә генә, ягъни юнәлеш килешендә, сузык аваздан торган *-а/-ә* кушымчасы ялгана (угыз төрләнеше), мәсәлән:

И.к. китаб-ым-ның, китаб-ың-ның

Ю.к. ***китаб-ым-а, китаб-ың-а***

Т.к. китабым-ны, китаб-ың-ны

Ч.к. китабым-нан, китаб-ың-нан

У.в.к. китаб-ым-да, китаб-ың-да

III-заттагы тартымлы исемнәрдә һәр килештә *-п (н)* кушымчасы өстәлә. Әмма шулай ук вакытта юнәлеш килешендә сузыктан торган *-а/-ә* кушымчасы ялгана (угыз варианты).

И.к. китаб-ы-ның

Ю.к. китаб-ы-н-а.

Шул рәвешле, татар телендә тартымлы төрләнеш, кайбер башка кыпчак телләрендәге кебек үк, катнаш хәлдә кулланыла.

Татар теленең төрле диалект һәм сөйләшләрендә исә бу катнашлык тагын да киңрәк дәрәҗәдә чагылыш таба, һәм әйтергә кирәк, әлеге диалекталь үзенчәлекләр нигездә тартымлы төрләнешкә карый.

Урта диалектның аерым сөйләшләрендә, шулай ук көнбатыш диалектның барлык сөйләшләрендә диярлек, мәсәлән, I-II-заттагы тартымлы исемнәрдә төшем килешенең *-ы/-е,* ягъни угыз варианты кулланыла һәм иялек килешендә соңгы *ң* авазы кыскара. [Мисаллар биредә һәм алга таба түбәндәге хезмәттән алынды. «Татар халык сөйләшләре». – Беренче китап. «Мәгариф» нәшрияты. – 2008 ел.] Мәсәлән: урта диалект сөйләшләрендә: *аягымы, кулымы, башымы, сүзеңе* һ.б. (лаеш сөйләше); *братымны* (братымның) ике улы, *сине* (синең) белән, *безне* (безнең) *әти*. Шундый ук күренеш көнчыгыш диалектның тубыл сөйләшендә дә урын ала: *атны* (атның) *өстегә утырат*. Әлеге үзенчәлек алдагы бүлекләрдә күрсәтелгәнчә, кыпчак

төрләнешендә карачай-балкар, комык телләрендә таралган. Көнбатыш диалектның карсун сөйләшендә тартымлы һәм тартымсыз төрләнештә *-ның/-нең* кушымчасы урынына угыз төрләнешендәгечә *-ын/-ен* кушымчасы килә: (*кызын кызы* (кызының кызы), *әтиен браты* (әтисенең браты), *веръҗен сеңлесе* (җиңгәсенең сеңлесе).

Урта диалектның кайбер сөйләшләрендә, шулай ук көнбатыш диалектның карсун сөйләшендә тартымлы чыгыш килеше кушымчасы *-ан/-ән* вариантында кулланыла: син *балам-ан* (баламнан) дога көтәм, *күзем-ән* (күземнән) югалсын (красноуфим сөйләше урта диалект): *кызым-ан улым-ан* (пермь сөйләше), *кулым-ан* тытып (кулымнан тотып), мине *артым-ан* (минем *артымнан*) һ.б. (карсун сөйләше). Чыгыш килешенең бу формасы *(-ан/-ән*) төрки телләр тарихы буенча хезмәтләрдә башка телләргә карата теркәлмәгән. Әлеге күренешне сонор тартыкларга мөнәсәбәттә ассимилятив үзгәреш яки кыскару күренеше дип тә билгеләргә мөмкин булыр иде: *кул-ым-нан <кулым-ан, күз-ем-нән<күз-ем-ән* һ.б. Аерым сөйләшләрдә шулай ук кыпчак-уйгыр төрләнешенә, яки карлук төрләнешенә тәңгәл килгән формалар да кулланыла. Мәсәлән, мишәр диалектының стәрлетамак сөйләшендә: *улымга, балаларымга*; шул ук вариантларны себер татарлары диалектларының бараба сөйләшендә дә очратабыз: *малайларымга, кысларымга* һ.б. (кыпчак-уйгыр төрләнеше): себер татарлары сөйләшләрендә: *елан өстегә*, *яр астыга* кебек карлук төрләнеше үзенчәлекләре дә урын ала. Әмма, күренгәнчә, әлеге күренеш *аст, өст* ярдәмче сүзләре белән чикләнгәнгә охшый.

Урта диалектның пермь сөйләшендә һәм нократ, красноуфим, златоуст сөйләшләрендә еш кына иялек килеше кушымчасы *-ның/-нең* урынына *-ныкы/-неке* кушымчасы кулланыла: *кызыныкы җиңгәсе, олы кызыныкы малае, безнең авылныкы кыз, тутаем минеке* һ.б. Көнбатыш диалект сөйләшләреннән әлеге үзенчәлек подберезье керәшеннәре сөйләшендә теркәлгән: *безнеке урман, Ырымныкы кызлары* (*«Ырым» авыл исеме)* һ.б. [Татар, 2008]. Иялек килеше урынына *-ныкы/-неке* нисбәтлек кушымчасы куллануның иң актив зонасы булып шулай да көнчыгыш диалект, ягъни себер татарлары сөйләшләре тора: *паланыкы палаң* (улымның улы мәгънәсендә), *песнеке* сур *малай* (безнең зур малай), (түмән сөйләше); *инәмнеке бырат* (әниемнең браты), *қысымныќы кысчыгасы* (қызымның кызчыгы) (тубыл сөйләше), *үйнеке түбәсе* (өйнең түбәсе), *минеңке әтием* (минем әтием) (тара сөйләше) һ.б.

Килеш формаларының кулланылышындагы үзенчәлекләрдән шулай ук урта диалектның аерым сөйләшләрендә баш килештәге исемнең әдәби телдәге төрле башка килешләр урынында килә алуын билгеләп үтәргә мөмкин. Әлеге күренеш иң беренче чиратта әдәби телдәге II төр изафә бәйләнешендәге сүзләр тезмәсе урынына I төр изафәнең кулланылышында чагыла. Мәсәлән: *сабан ашлыќ, утын пычќы, ќызы җанга* (балтач сөйләше); *ќазан ќала, йералма баз*, *авыл халыќ* (нократ сөйләше*); көлтә бау, ќозоќ сыу,*

ḳолаḳ сырга (красноуфим сөйләше); *сыер сөт, тары ботḳа, дога ярма* (златоуст сөйләше) һ.б.

Баш килештәге исем башка килеш формаларын да алыштыра. Мәсәлән: *Баḳалы барам* (Бакалыга барам), *Казан ḳайтасызмы*, *Миас китәсезме* (Казанга кайтасызмы, Миаска китәсезме) (нагайбәк, нократ сөйләшләре); *Циләбе киткән* (Чиләбегә киткән); *Ḳазан тора* (Казанда тора); *Курган цыгып китәсе* (Курганга чыгып китәсе) (эчкен сөйләше) һ.б.

Тарихи юнәлештә, барлык төрки телләр күләмендә алганда, нигездә, алты килештән торган төрләнеш системасыннан тыш, тикшеренүчеләр тагын да борынгырак чорларга караган кайбер рудиментар, ягъни «калдык» килеш формаларын да билгелиләр мәсәлән:

-*yq/-iq* (-ыйг/-иг) кушымчалы төшем килеше;

-*ra/-rä* (-ра/-рә) һәм -*ɡaru/-ɡäчü* (-гару/-гәрү) кушымчалы юнәлеш килешләре;

-*ča/-čä* (-ча/-чә) кушымчалы охшату чагыштыру килеше һ.б.

-*yn/-in* (-ыйн/-ин) кушымчалы корал килеше;

Әлеге формалар башлыча борынгы язма истәлекләрдә сакланып калганнар, ә аерым килеш берәмлекләре исә төрле функциональ үзгәрешләр кичергән хәлдә күп кенә төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә кулланылышта йөриләр.

-ыйг/-иг кушымчалы төшем килешен А.М. Щербак борынгы килешләр системасына кертеп карый, ә башка галимнәр аны «калдык», ягъни рудиментар килеш буларак билгелиләр. Монгол телләре белән уртак бу килеш формасы борынгы язма истәлекләрдән нигездә Орхон-Енисей язмаларында һәм борынгы уйгыр язма истәлеге «Ḳодатḳу белек» әсәрендә (XI йөз) актив кулланылышта йөргән. Аерым мисаллар исә шулай ук Мәхмүд Кашгари сүзлегендә дә (XI йөз) теркәлеп калган:

Чыган будунуг бай кылтым, аз будунуг үкүш кылтым (Орх.Ен.) «Ярлы халыкны бай кылдым, аз халыкны күп иттем». *Байат, атый бирлә сөзүг башладым*” (КБ) «Алла исеме белән сүзне башладым». *Бу бәйтиг окугул* (КБ) «Бу бәетне укы» . *Ӧлүмүг унытма* (КБ) «Үлемне онытма». *Ол сүзүг аӊлады* (МК) «Ул сүзне аӊлады» һ.б.

-ра/-рә; -гару/-гәрү кушымчалы юнәлеш килеше формаларының актив кулланылышы шулай ук нигездә Орхон-Енисей язмалары һәм борынгы уйгыр язма истәлекләре өчен хас. Аерым мисаллар Мәхмүд Кашгари сүзлегендә һәм XIV йөз язма истәлеге «Тәфсир»дә һ.б. теркәлгән: *Агулуг оḳын йүрәкрә уруп...* (Бор.уйг), «Агулы угын йөрәккә кадап»; *Татыг көзрә*, *тикәниг түбрә* (МК) «Татыг күзгә, тикән (тигәнәк) төпкә (тамырга)...» ...*Ичрә ашсыз, ташра тōнсыз йабыз йаwлаḳ будун* (Орх.Ен.) «Эчтә(н) ашсыз, тышта(н) тунсыз (киемсез) начар, явыз халык»... *Огузгару сү ташыḳдымыз* «Угызларга гаскәр белән чыктык». *Ḳыш йайгару сувланур* (МК) «Кыш язга (таба) сулана» һ.б.

Борынгы килеш кушымчасы *-ра/-рә (-ra/-rä*) хәзерге татар телендә *ары*,

бире, кире (кайра) *туры соңра* кебек рәвешләрдә һәм беркадәр архаиклашкан *эчрә, тышра* кебек ярдәмлек сүзләр составында һәм шулай ук *аңар-аңарга, шуңар-шуңарга* тибында алмашлыклар төрләнешендә чагылыш таба.

-гару/-гәрү кушымчасы исә *югары, элгәре эчкәре, тышкары* һ.б. кебек рәвешләрдә сакланган.

Борынгы төрки нигез телдә охшату-чагыштыру килеше буларак билгеләнгән *-ča/-čä* (-ча/-чә) кушымчасы хәзерге татар телендә ясалма рәвешләр составында сүз ясагыч кушымча буларак кулланыла: *яңача, язча, татарча, элеккечә, безнеңчә, үземчә* һ.б. Көнбатыш диалект сөйләшләрендә: *үңгәцә, үңгәлцә* (башкача), *беранча* (бераз), *үзецә* (үзенчә) һ.б. Сүз ясагыч кушымча булудан тыш, әлеге кушымча хәзерге телдә үзенчәлекле рәвештә юнәлеш килешендәге исемнәргә ялганып килә һәм эш-хәл, хәрәкәтнең урын яки вакыт ягыннан чиген белдерә*: төшкәчә* (эшләү), *авылгача* (озату), *урмангача* (бару) һ.б.

-yn/-in, -un/- ün (-ыйн/-ин, -ун/-үн) кушымчалы борынгы корал килеше хәзерге татар телендә шулай ук рәвеш ясагыч кушымча шәкелендә генә чагылыш таба: *кышын, язын, җәен, көнен, төнен, иртәсен, кичен* һ.б.

Әлеге үзенчәлекле килешнең кулланылышы нигездә иң борынгы төрки язма истәлекләрдән Орхон-Енисей язмалары, борынгы уйгыр язма истәлекләре һәм Мәхмүд Кашгари сүзлеге өчен хас. Тикшеренүчеләр аның бу чор язма истәлекләрендә берничә төрле грамматик мәгънәдә кулланылышын билгелиләр. Мәсәлән:

а) *корал* мәгънәсен белдерә, ягъни хәзерге телдәге *белән* бәйлеге урынында килә: Аз тутуқыйга *әлигин* тутдый (Азлар тотыкны *кулы белән* тотты) – Орх.Ен.; *Көзүн* көрүп, *қулқакыйн* әсидип, *тилин* сөзләп, *әлгин* сунуп... (*Күзе белән* күреп *колагы белән* ишетеп, *теле белән* сөйләп, *кулы белән* тотып...) – Борынгы уйгыр; *Билигин* улулуқга тәгдим (*Белемем (акылым*) белән дәрәҗәгә ирештем) – МК һ.б.

б) *бергәлек* мәгънәсендә кулланыла: *Күл тәгиниг* аз *әрин* иртәрү ытымыз (Күл-тәгинне аз *кеше белән* күзәтү өчен җибәрдек) – Орх.Ен.;

в*) вакыт* мәгънәсен белдерә*: Йайын* сүләдем будунуг анта буздым (*Җәен* (җәй көне) гаскәр белән бардым, халкын тар-мар иттем) - Орх.Ен.;

г) эш-хәлнең *ысулын* белдерә: Күлтәгин *йадагын* оплайу тәгди (Күлтәгин *җәйәү* һөҗүмгә ташланды) - Орх.Ен. [Абдурахманов, Шукуров, 1973: 59-60]

Әлеге мисалларга өстәп шуны да билгеләп үтәргә мөмкин: безнең күзәтүләр буенча, - *in* (-ын/-ен) кушымчалы килеш һәм корал килеше мәгънәсендә, һәм эш-хәлнең вакытын белдереп, рәвешкә якын мәгънәдә – Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф» әсәрендә дә актив кулланылышта йөри (XIII-йөз язма истәлеге):

Йусеф аны ишедүб *қанин ағлар*
Хәсрәт оды ичин йағар бәғрен дагалар...
(*қанин ағлар* – кан белән елый, канлы яшь белән елый);

Йусеф сәүчи бир гүр үзрә *йүзин дүшди*.
Ол анасы Рәхил гүри имди...
(*йүзин дүшди* – йөзе белән капланды)
Йусеф аның сөзинә җәwаб верди,
Фәсих тилин, сәхих сөзин сөзләр имди...;
(фәсих тилин, сәхих сөзин – тәмле тел белән чын-дөрес сүзләр белән...)
Кәндү әлин Йусефиң башын тарар.
(*кәндү әлин* – үз куллары белән);
Қамуларый *улу үнин* иңрәшдиләр...
(*улу үнин* – каты тавыш белән) һ.б.

Шул рәвешле, татар әдәби телендә, һәм шулай ук диалект һәм сөйләшләрдә исемнең килешләр белән төрләнешенә тарихи яктан нигездә кыпчак телләре өчен хас грамматик формаларның өстенлек алуын күрәбез. Шул уквакытта әлеге өлкәдә күпмедер дәрәҗәдә угызчалыкның чагылышы да үзенчәлекле күренеш булып тора.

Әдәбият

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1988. – 560 с.
2. Татар халык сөйләшләре. Беренче һәм икенче китап. – Казан: «Мәгариф», 2008. – 486 б.
3. Абдурахманов, Ш., Шукуров, Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикасы. Морфология ва Синтаксис / Ш. Абдурахманов, Ш. Шукуров. – Ташкент, 1973. – 320 б.
4. Нигматов, Х.Г. Морфология языка восточно-тюркских памятников XI-XII вв. Автореф. дис. доктора филол. наук. – Баку, 1978. – 72 с.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука, 1988. – 488 с.

Хисамова Фагима Миргалиевна
Нуриева Фануза Шакуровна
Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань

ВКЛАД Д. Г. ТУМАШЕВОЙ В РАЗВИТИЕ ТАТАРСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Статья посвящена светлой памяти Учителя – профессора Казанского университета, академика АН РТ Тумашевой Д.Г. (19.07.1926 – 19.06.2006). Рассматриваются основные направления научной и педагогической деятельности великого ученого, ее вклад в развитие татарского языкознания и тюркологии в целом.

Ключевые слова: *Д.Г. Тумашева, ученый-тюрколог, татарский язык, диалектология, морфология, функционально-семантическое поле.*